

Λ.Μ. ΤΡΟΜΑΡΑΣ

Η ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΛΟΙΜΟΥ ΤΟΥ 65 μ.Χ. ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΑΚΙΤΟ (Ann. XVI 13.1-3)

Η αρχαία Ρώμη μαστιζόταν, ως γνωστόν, αρκετά συχνά από επιδημίες και άλλες λοιμικές νόσους με ολέθρια πολλές φορές αποτελέσματα σε ανθρώπινο και μη δυναμικό. Αιτία ήταν βέβαια η ανθυγιεινή τοποθεσία της πόλης, η ασβεστολιθική σύσταση των λόφων, που είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της υγρασίας του εδάφους, το υδρευτικό σύστημα, και φυσικά η ασφυκτική συσσώρευση πληθυσμού περί τα τέλη του 1ου αιώνα π.Χ., που δημιουργούσε μια βαριά ατμόσφαιρα πάνω από την πόλη, μια ατμόσφαιρα γεμάτη από μυρωδιές κουζίνας, ανάμικτες με σύννεφα σκόνης, πράγμα που ήταν βέβαια ό,τι πιο ανθυγιεινό και πρόσφορο για την ταχύτατη εξάπλωση μιας μεταδοτικής ασθένειας¹.

Έτσι μπορούμε να αναφέρουμε για παράδειγμα τους λοιμούς των ετών: 490, 466, 463, 437-35, 433-31, 428, 412-11, 399, 212, 181, 174, 23-22 π.Χ. και άλλους πολλούς που έπληξαν είτε τη Ρώμη είτε άλλες περιοχές της Ιταλίας².

Μεταξύ των μεγάλων και καταστρεπτικών λοιμών συγκαταλέγεται και εκείνος του φθινοπώρου του έτους 65 μ.Χ., που έπληξε αποκλειστικά τη Ρώμη. Ας δούμε το ιστορικό πλαίσιο της εποχής:

Αυτοκράτορας της Ρώμης είναι ο Νέρων, που εδώ και καιρό πια έχει δείξει τον πραγματικό του εαυτό. Τον Απρίλιο της ίδιας χρονιάς προηγήθηκε ένα άλλο πολύ σημαντικό γεγονός, η αποκάλυψη της γνωστής συνωμοσίας του Πείσωνα, ενώ δέκα μήνες νωρίτερα, δηλαδή στις 19 Ιουλίου του 64 μ.Χ. είχε συμβεί η μεγάλη πυρκαγιά της Ρώμης.

Για το μεγάλο και καταστρεπτικό λοιμό του 65 μ.Χ. μας πληροφορούν επιγραμματικά ο Σουητώνιος (Nero 39):

accesserunt tantis ex principe malis probrisque quaedam et fortuita; pestilentia unius autumnii, quo triginta funerum milia in rationem Libitinae venerunt.

Και κάπως εκτενώς ο Τάκιτος (Annales 16.13.1-3):

Tot facinoribus foedum annum etiam dii tempestatibus et morbis insignivere. vastata Campania turbine ventorum, qui villas arbusta fruges passim disiecit pertulitque violentiam ad vicina urbi; in qua omne mortalium genus vis pestilentiae depopulabatur, nulla caeli intemperie quae occurreret oculis. sed domus corpo-

1. L. Friedländer, *Roman Life and Manners under the Early Empire*, London 1907, τόμ. Ι, σ. 27 κεξξ.

2. Σχετικά δλ. R. M. Ogilvie, *A Commentary on Livy Books 1-5*, Oxford 1965 (ανατύπ. 1970 με addenda), σ. 394, όπου παραθέτει αρκετούς από τους λοιμούς που μνημονεύει ο Λίβιος.

ribus exanimis, itinera funeribus complebantur; non sexus, non aetas periculo vacua; servitia perinde et ingenua plebes raptim extingui, inter coniugum et liberorum lamenta, qui dum adsident, dum deflent, saepe eodem rogo cremabantur. equitum senatorumque interitus, quamvis promisci, minus flebiles erant, tamquam communi mortalitate saevitiam principis praevenirent.

Επομένως, για να συνοψίσουμε τα γεγονότα, το φθινόπωρο του 65, που είναι μια χρονιά ανόσιων και εγκληματικών πράξεων, πλήττεται η Καμπανία από θυελλώδεις ανέμους, που σαρώνουν και ισοπεδώνουν, ως τα προάστια της Ρώμης, ό,τι βρουν στο δρόμο τους, ενώ συγχρόνως στην ίδια τη Ρώμη μια λοιμική νόσος θερίζει όλα τα έμψυχα, ζώα και ανθρώπους, χωρίς διάκριση ηλικίας, φύλου ή καταγωγής: τα σπίτια γεμίζουν από άψυχα κορμιά, οι δρόμοι από νεκρικές πομπές. Στα επίσημα διβλία του ναού της *Venus Libitina*³, όπου προσκομίζονταν οι νεκροί, καταγράφονται τριάντα χιλιάδες (30.000) ανθρώπινα θύματα.

Τα δύο παραπάνω κείμενα παρουσιάζουν μια κάποια ομοιότητα στον τρόπο που εισάγονται, και η οποία φυσικά δεν ξέφυγε από την παρατηρητικότητα των σχολιαστών των δύο συγγραφέων. Έτσι ο Furneaux, σχολιάζοντας την εισαγωγική φράση του Τάκιτου «*tot facinoribus foedum annum etiam dii tempestatibus et morbis insignivere*», παρατηρεί πως και «ο Σουητώνιος (Nero 39) μιλάει στον ίδιο τόνο, υποκαθιστώντας όμως την ιδέα της θείας δίκης (του Τάκιτου) με εκείνην του τυχαίου»⁴.

Πιο συγκεκριμένος και λεπτολόγος ο Warmington, σχολιάζοντας την αντίστοιχη φράση του Σουητώνιου: «*accesserunt tantis ex principe malis probrisque quadam et fortuita*», σημειώνει πως εδώ ο Σουητώνιος, όπως και ο Τάκιτος (Ann. 6.13.1-3), εισάγει την περιγραφή του λοιμού σαν ένα είδος συμπληρώματος στα εγκλήματα του έτους 65, και πως η διάταξη αυτή του υλικού τους παράπέμπει κάλλιστα στην κοινή πηγή τους⁵. Σαν τέτοια θεωρεί, όπως και πολλοί άλλοι φιλόλογοι, το χαμένο έργο του Πλίνιου του πρεσβύτερου *Historiae*⁶.

Ας προσπαθήσουμε όμως να δούμε από πιο κοντά τα δύο κείμενα.

(I) Τάκιτος

Το χωρίο του Τάκιτου αρχίζει, όπως είδαμε, με τη φράση «*tot facinoribus foedum annum...*» και ασφαλώς παραπέμπει αποκλειστικά σε γεγονότα του έτους 65 μ.Χ. που ο ίδιος εξέθεσε σε προηγούμενα κεφάλαια του 16ου διβλίου ή ακόμα και πιο μπροστά.

Τα γεγονότα του 65 καλύπτουν τις τελευταίες παραγράφους (48-74) του 15ου διβλίου, όπου γίνεται λόγος για την αποκάλυψη της συνωμοσίας του Πείσωνα και τα επακόλουθά της, δηλαδή τις εκτεταμένες εκτελέσεις και εξορίες ή τους εξαναγκασμούς σε αυτοκτονία. Έτσι παρουσιάζεται η αυτοκτονία του Πείσωνα (§ 59), η εκτέλεση του Plautius Lateranus (§ 60), οι τελευταίες στιγμές του Σενέκα (§§ 61 κεξξ.), ο θάνατος του ανεψιού του Λουκανού (§ 70).

Στο ίδιο έτος αφιερώνονται και οι §§1-13 του 16ου διβλίου, όπου συνεχίζεται ο

3. Πρβλ. Liv. 40.19.3: «*pestilentia... tanta erat ut Libitina funeribus vix sufficeret*» (αφορά το λοιμό του 181 π.Χ.), Hor. serm. 2.6.19.

4. H. Furneaux, *The Annals of Tacitus*, Oxford 1907², ad loc.

5. B.H. Warmington, *Suetonius, Nero*, Bristol, 1977, σ. 104.

6. Warmington, ο.π., εισαγ., σ. 7 κεξ.

κατάλογος των φρικαλεοτήτων, όπως η εξορία του C. Cassius και η δολοφονία του L. Silanus (§§7-9), ο εξαναγκασμός σε αυτοκτονία του L. Vetus, της κόρης του Pollita και της μητριάς της Sextia (§§ 10-11). Ακόμα γίνεται λόγος για το θάνατο της Ποππαίας (§ 6). Σύνολο νεκρών 19, σύνολο εξορισθέντων 13⁷.

Αν πάμε λίγο πιο πίσω, στο έτος 64 μ.Χ., συναντούμε την περιγραφή της πυρκαγιάς της Ρώμης (15.38-45), όπου ο Τάκιτος κρατά ουδέτερη στάση στο θέμα του εμπρησμού ή μη της πόλης από τον αυτοκράτορα.

Συμπερασματικά λοιπόν η φράση: «*tot facinoribus foedum annum...*» αφορά αποκλειστικά τις εκτελέσεις και ό,τι γενικά ακολούθησε τη συνωμοσία του Πείσωνα.

(II) Σουητώνιος

Στο κείμενο του Σουητώνιου: «*Accesserunt tantis ex principe malis probrisque quaedam et fortuita*» (=στα εγκλήματα και ανοσιουργήματα του αυτοκράτορα προστέθηκαν και μερικά ακόμα τυχαία). Πριν από τη διατύπωση αυτής της γνώμης του Σουητώνιου, με την οποία εισάγεται η παράγραφος 39 της βιογραφίας του Νέρωνα, έχουμε την περιγραφή της μεγάλης πυρκαγιάς της Ρώμης (§ 38), την οποία ανεπιφύλακτα ο συγγραφέας αποδίδει στο Νέρωνα, γιατί η παλιομοδίτικη όψη της πόλης πρόσβαλλε, λέει, την όραση ενός αυτοκράτορα: έτσι χαρούμενος τώρα παρακολουθεί το έργο του από τον πύργο του Μαικήνα⁸ τραγουδώντας την «άλωση της Τροίας», μια δική του σύνθεση, και ασφαλώς ντυμένος με το κατάλληλο θεατρικό του κοστούμι.

Ακόμα πιο πίσω, στις §§ 36-37, περιγράφεται η αποκάλυψη της συνωμοσίας του Πείσωνα και το χωρίς φειδώ και λύπηση όργιο των εκτελέσεων (η μόνη χάρη που έκαμε, ήταν, λέει, να επιτρέψει στους συγκλητικούς να πεθάνουν όπως ταίριαζε στο κύρος τους, ανοίγοντας δηλαδή τις φλέβες τους, αντί να υποστούν τον εξευτελισμό της δημόσιας και ταπεινωτικής εκτέλεσης).

Γίνεται λοιπόν φανερό από τα παραπάνω ότι ο Σουητώνιος, πρώτον δεν ακολουθεί τη χρονολογική σειρά των γεγονότων, αφού πρώτα περιγράφει τη συνωμοσία του 65 μ.Χ. και μετά την πυρκαγιά του 64 μ.Χ. – χωρίς αυτό να σημαίνει ότι του καταλογίζουμε ανακρίβειες, γιατί άλλη είναι η μέθοδος γραφής του βιογράφου –, και δεύτερον, ότι η φράση «*tantis ex principe malis probrisque...*» δεν μπορεί να αναφέρεται αλλού, παρά μόνο στα δύο παραπάνω σημαντικά γεγονότα.

Ένα ακόμη στοιχείο που ενισχύει τα συμπεράσματά μας προέρχεται από την εξέταση της συνέχειας των κειμένων των δύο συγγραφέων:

Ο μιν Τάκιτος αναλύει στη συνέχεια τη φράση «*tempestatibus et morbis*» περιγράφοντας τις θεομηνίες της Καμπανίας και το λοιμό της Ρώμης (γεγονότα σύγχρονα του 65), ενώ ο Σουητώνιος αναφέρει στη συνέχεια το λοιμό του 65 και δύο άλλες συμφορές: την *clades Britannica*⁹ του έτους 61 μ.Χ. και την «ταπεινωτική»

7. Tac. Ann. 16.57-71, Suet., Nero 37, Δίων 62.24,27· βλ. και Warmington, Nero: Reality and Legend, London 1969, 135 κεξξ.

8. Ενώ οι τρεις συγγραφείς (Τάκιτος, Σουητώνιος, Δίων) συμφωνούν στη σκηνή του «άδοντος Νέρωνος», ο μιν Τάκιτος την τοποθετεί στο ιδιωτικό θεάτρο («*domesticam scaenam*», 15.39.3), ενώ ο Δίων (62.18.1) θέλει τον Νέρωνα ανεβασμένο στη στέγη του παλατιού του.

9. Αφορά τον ξεσηκωμό της Boudicca – συζύγου του Prasutagus, βασιλιά των Iceni – κατά τον οποίο έχασαν τη ζωή τους 70.000 (80.000 κατά τον Σουητώνιο) ρωμαίοι και σύμμαχοι με την

ήττα του ρωμαϊκού στρατού στην Αρμενία, όπου αναγκάστηκε, λέει, να περάσει «υπό ζυγόν»¹⁰.

Οι δύο συγγραφείς απέχουν επομένως σημαντικά μεταξύ τους και ως προς τη διάταξη των γεγονότων, αλλά και ως προς την εκτίμηση των ίδιων των γεγονότων, εφόσον ο μεν Σουητώνιος θεωρεί ως τυχαία συμφορά τα συμβάντα στη Βρετανία και Αρμενία, χωρίς να αποδίδει κάποια ευθύνη στον αυτοκράτορα, ίσως γιατί δεν ήταν παρών¹¹ – και σφάλοντας ως προς την ιστορική αλήθεια των συμβάντων της Αρμενίας¹² –, ενώ ο Τάκιτος εκθέτει διαφορετικά τα πράγματα και με τη σωστή βέβαια χρονολογική τους τάξη. Ακόμα ο Σουητώνιος, αντίθετα από τον Τάκιτο, δεν αναφέρει τίποτε για την καταστροφή της Καμπανίας από τους τυφώνες.

Άλλη σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο συγγραφέων είναι ότι ο μεν Σουητώνιος θεωρεί το λοιμό τυχαίο γεγονός («*accesserunt quaedam et fortuita*») – όπως φυσικά ήταν –, ενώ ο Τάκιτος με τη γνωστή θεολογία του¹³ αποδίδει την εκδήλωση των δύο φυσικών φαινομένων στην οργή των θεών για τα εγκλήματα εκείνης της χρονιάς.

Το μόνο κοινό σημείο τους – κι αυτό επιφανειακό και τυχαίο – είναι οι φράσεις: «*tot facinoribus*» (Τακ.) και «*tantis... malis probrisque*» (Σουητ.), που, παρ' όλο που δεν αφορούν τα ίδια ακριβώς γεγονότα, όπως είδαμε¹⁴, δεν θα μπορούσαν να είναι και διαφορετικές, αφού αναφέρονται σε αηδιαστικά εγκλήματα του Νέρωνα – συγκαλυμμένα βέβαια στον Τάκιτο, φανερά στον Σουητώνιο.

Επομένως η άποψη του Warmington, που εκθέσαμε παραπάνω¹⁵, και αδικαιολόγητη είναι και αστήρικτη, δηλαδή ούτε η εισαγωγή της περιγραφής του λοιμού παρουσιάζεται από τους δύο συγγραφείς ως συμπλήρωμα στα εγκλήματα του 65, αλλά ούτε και η διάταξη του υλικού τους μπορεί να παραπέμπει σε κοινή πηγή, όπως θα δούμε και αναλυτικά παρακάτω.

Ας περάσουμε τώρα στην ίδια την περιγραφή του λοιμού. Η αναφορά του Σουητώνιου – γιατί για τέτοια πρόκειται και όχι για περιγραφή – περιλαμβάνει αποκλειστικά δύο πληροφοριακά στοιχεία, που ωστόσο λείπουν από το κείμενο του Τάκιτου: το ένα είναι ότι η *pestilentia* συνέβη φθινόπωρο¹⁶ – χωρίς να δίνεται βέβαια,

καταστροφή τριών πόλεων (*colonia Camulodunum, Verulamium, municipium Londinium*), Tac. *Ann.* 14.29-39, Δίων 62.1-12.

10. Ο Σουητώνιος αναφέρεται στο έτος 62 μ.Χ., όταν ο Caesennius Paetus, νέος συστράτηγος του Corbulo και υπεύθυνος για την Αρμενία, νικήθηκε από τους Πάρθους κοντά στην Rhandeia, στα όρεια του ποταμού Αρσενία, πράγμα που είχε ως συνέπεια την ταπεινωτική υποχώρηση των Ρωμαίων, αλλά, όπως λέει ο Τάκιτος (*Ann.* 15.15.2), ήταν απλώς φήμη, ότι τα ρωμαϊκά στρατεύματα πέρασαν κάτω από ζυγό· για το θέμα βλ. Warmington, ο.π., σημ. 7, σ. 85-100.

11. Βλ. Warmington, ο.π., σημ. 5, σ. 103 κεξ.

12. Βλ. σημ. 10.

13. Για τη θεολογία του Τάκιτου βλ. B. Walker, *The Annals of Tacitus*, N.York, 1981, 244-254.

14. Βλ. παραπάνω, σ. 4.

15. Βλ. σ. 3.

16. Οι περισσότεροι λοιμοί συνέβαιναν αυτή την εποχή, πρβ. Furneaux, ο.π., σχόλ. ad loc., *Iuvenal.* 4.57, Αρεταίος (*Corp. Med. Graec.* II, έκδ. Hude, Λιψία, 1923), 2.5, A.Nikitas, *Untersuchungen zu den Epidemienbüchern II, IV, VI des Corpus Hippocraticum*, Diss. Hamburg 1968, 76, 189.

κατά τη γνωστή συνήθεια η ακριβής χρονολογία – και ότι στα βιβλία του ναού της *Venus Libitina* καταγράφηκαν 30.000 νεκροί. Η αναφορά αυτή θυμίζει έντονα τον συγγραφέα που έχει κρατήσει σε στύλ απλών σημειώσεων βασικά πληροφοριακά στοιχεία για διάφορα σημαντικά γεγονότα από κάποιες πηγές, και εδώ συγκεκριμένα φαίνεται πως ο Σουητώνιος χρησιμοποίησε είτε το αρχείο του ναού της *Libitina* είτε μάλλον το αυτοκρατορικό αρχείο – όπου ήταν συγκεντρωμένα το πρωτόκολλο της Συγκλήτου, τα *acta*, διάφορες επίσημες αναφορές κ.α. έγγραφα – όταν ήταν ακόμα *ab epistulis* ή *a studiis* του αυτοκράτορα Αδριανού. Ως γνωστόν, αυτή είναι η μέθοδος γραφής του Σουητώνιου – κατά τον Syme – που αντανακλάται στις βιογραφίες από Καλιγούλα και εξής, ότι δηλαδή ο συγγραφέας κράτησε σημειώσεις από τα αυτοκρατορικά αρχεία, όσο είχε πρόσβαση σ' αυτά, τις οποίες χρησιμοποίησε αργότερα, ενώ για τις τρεις πρώτες του βιογραφίες (Καίσαρας, Αύγουστος, Τιβέριος), έκαμε άμεση χρήση των αυτοκρατορικών αρχείων¹⁷. Γίνεται έτσι σαφές πως ο Σουητώνιος όχι απλώς δεν κάνει χρήση των *Annales* του Τάκιτου, αλλά και πως οι δύο συγγραφείς γράφουν ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον¹⁸. Έτσι προστίθεται άλλο ένα στοιχείο εναντίον της άποψης του Μ.Α.Λεβί, ότι ο Σουητώνιος δεν *άντλησε ποτέ του από τα αυτοκρατορικά αρχεία*¹⁹.

Ας εξετάσουμε τώρα το κείμενο του Τάκιτου. Οι πηγές του συγγραφέα, ειδικά για την εποχή του Νέρωνα, είναι, ως γνωστόν, οι εξής²⁰:

α. Το χαμένο σήμερα έργο *Historiae* του Πλίνιου του πρεσβύτερου, που ήταν μια σύγχρονη ιστορία²¹ και άρχιζε με το τέλος της *Ιστορίας* του Aufidius Bassus²². είχε δει οπωσδήποτε το φως της δημοσιότητας πριν από το έτος 77 μ.Χ., ημερομηνία έκδοσης της *Φυσικής Ιστορίας*. Ακόμα υπολογίζεται πως είχε γραφεί την περίοδο 70-76²³.

β. Το επίσης ιστορικό έργο του Fabius Rusticus, που γράφει πριν το 84, και άρχιζε μάλλον με την εποχή του Κλαύδιου, ενώ περιλάμβανε οπωσδήποτε την εποχή του Νέρωνα²⁴.

γ. Η σύγχρονη ιστορία του Cluvius Rufus, που άρχιζε πιθανόν με την εποχή του

17. R.Syme, Tacitus, Oxford, 1958, 781 κεξ.

18. Βλ. G.Townend, The Date of Composition of Suetonius' Caesares, CQ 9, 1959, 285, πρβ. Syme, ο.π., 781 κεξ.

19. M.A.Levi, Divus Augustus, Firenze, 1951, σ. XLIV κεξ. Για την αντίκρουση της άποψης του βλ. Townend, παραπάνω, σημ. 18, σ. 286 κεξξ.

20. Τις εκθέτει ο ίδιος στο exordium της τρίτης εξάδας, 13.20.2-3, πρβ. και 15.53.4 (Πλίνιος), 14.2.1 (Cluvius Rufus), 14.2.3 και 15.61.6 (Fabius Rusticus). Για την αξία αυτών των πηγών καθώς και για άλλες δευτερεύουσες βλ. Syme, ο.π., 287 κεξξ. και Furneaux, 1ος τόμ., εισαγ., σ. 13 κεξξ.

21. Πρβ. *H.N. praef.* 20: «opere iusto, temporum nostrorum historiam orsi a fine Aufidii Bassi», πρβ. και Plin. ep. 3.5.6, όπου δίνεται ο τίτλος και ο αριθμός των βιβλίων.

22. Ο Aufidius Bassus άρχισε να γράφει την *Ιστορία* του ήδη την εποχή του Τιβέριου. Ως προς το μέχρι που έφτανε, οι απόψεις ποικίλλουν: άλλοι δέχονται το 31, άλλοι το διάστημα μεταξύ 47-52, και άλλοι λίγο αργότερα, σχετικά βλ. Syme, ο.π., 697 κεξξ.

23. Βλ. Syme, ο.π., 289.

24. Syme, ο.π., 293.

Καλιγούλα και έφτανε ως και τον Νέρωνα²⁵.

Σ' αυτές τις πηγές πρέπει να προστεθεί και μία τέταρτη: η προφορική παράδοση²⁶.

Διερωτάται κανείς: ποιά από τις τρεις ή τέσσερις θα μπορούσε να είναι η πηγή του Τάκιτου για τη συγκεκριμένη περιγραφή;

Ασφαλής απάντηση βεβαίως δεν υπάρχει, κι ούτε δόθηκε μέχρι στιγμής, απ' ότι γνωρίζω. Ακόμα κι αν δεχτούμε την άποψη του Momigliano²⁷, ότι τόσο ο Fabius Rusticus όσο και ο Cluvius Rufus δεν χρησιμοποιήθηκαν ποτέ ως πηγές από τον Τάκιτο, αλλά πως ο συγγραφέας τους γνώρισε μόνο μέσα από το έργο του Πλίνιου, πάλι οι πιθανότητες μας περιορίζονται στον Πλίνιο και την προφορική παράδοση. Πώς μπορούμε όμως να επικαλεστούμε με βεβαιότητα τον Πλίνιο ως πηγή, τη στιγμή που δεν έχουμε στα χέρια μας αυτό το έργο, αλλά ούτε κι από την *Φυσική Ιστορία* του κάποια έστω έμμεση αναφορά, όπως συμβαίνει για άλλα γεγονότα, όπως π.χ. για το ότι και ο ίδιος θεωρούσε στις *Ιστορίες* του τον Νέρωνα υπεύθυνο για την πυρκαγιά της Ρώμης²⁸;

Έχω τη γνώμη ότι ο Τάκιτος για τη συγκεκριμένη περιγραφή δεν χρησιμοποίησε καμιά από τις παραπάνω γραπτές πηγές. Ένας βασικός λόγος που με ωθεί σ' αυτήν τη σκέψη είναι η απουσία αναφοράς στον ακριβή χρόνο του συμβάντος (Φθινόπωρο, όπως αναφέρεται από τον Σουητώνιο) και προπάντων στον αριθμό των νεκρών, κάτι που θα ήταν μάλλον αυτονόητο, αν είχε χρησιμοποιηθεί κάποια από τις παραπάνω γραπτές πηγές, γιατί τόσο ο Πλίνιος, όσο και οι άλλοι δύο έζησαν τα γεγονότα. Αν υπήρχε διαφωνία μεταξύ τους ως προς τον αριθμό των νεκρών, τότε ο Τάκιτος θα ανέφερε αυτήν τη διαφορά, έστω και έμμεσα, όπως κάνει για άλλες περιπτώσεις, ή όπως τουλάχιστον υποσχέθηκε²⁹.

Η περιγραφή του στερείται επίσης λεπτομερειών αλλά και άλλων βασικών πληροφοριών, όπως είναι π.χ. η ονομασία της νόσου, η συμπτωματολογία της, η εκροή της, τα αποτελέσματά της, οι προσπάθειες των γιατρών και άλλα πολλά που χαρακτηρίζουν την πένα ενός ιστορικού και θεωρούνται αυτονόητα για το Θουκυδίδη π.χ. στη γνωστή περιγραφή του λοιμού των Αθηνών το δεύτερο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου³⁰.

Ευτυχώς που από την ίδια εποχή μας σώζεται το κείμενο του ιατρού Αρεταίου, από τον οποίο μαθαίνουμε αναλυτικά και όλη τη συμπτωματολογία της νόσου και πως επρόκειτο για χολέρα και πως ο θάνατος ήταν «επώδυνος και οϊκτιστος, σπασμῶ και πνιγί και έμέτῳ κενῶ».

25. Άλλοι πιστεύουν ότι το έργο άρχιζε ab excessu divi Augusti και έφθανε ως και τον εμφύλιο πόλεμο του 69, βλ. Syme, ο.π., 293.

26. Πρβ. Tac. *Ann.* 15.73.3, όπου αναφέρεται σε προφορικές μαρτυρίες συγχρόνων του για τη συνωμοσία του Πείσωνα. Στο 14.2.4 επίσης αντιπαραβάλλει τη φήμη με τις απόψεις διαφόρων συγγραφέων (fama-auctores) όπως και σε διάφορα άλλα σημεία του έργου του.

27. A. Momigliano, Osservazioni sulle fonti per la storia di Caligola, Claudio, Nerone, Rendiconti della R. Accademia dei Lincei 8, 1932, 328.

28. Plin. *H.N.*, 17.5.

29. Tac. *Ann.* 13.20.4: «nos consensum auctorum secuturi, quae diversa prodiderint sub nominibus ipsorum trademus».

30. Θουκ. 2.29-54.

31. Αρεταίος, ο.π., 2.5.

Αν αναζητήσουμε τώρα περιγραφές λοιμών και επιδημιών από προγενέστερους του Τάκιτου συγγραφείς, θα πρέπει να σταθούμε σε μερικά βασικά ονόματα: εκτός από τον Θουκυδίδη, στον Λουκρήτιο³², που για να προσβάλει την υποτιθέμενη πρόνοια των θεών και την αποτελεσματικότητα της επίσημης λατρείας, κλείνει το έργο του παρουσιάζοντας τους κατοίκους των Αθηνών να παραδέχονται και να αφανίζονται αβοήθητοι από θεούς και ανθρώπους στο γνωστό λοιμό του 430 π.Χ. Θα πρέπει να σταθούμε επίσης στον Βεργίλιο, που παρουσιάζει στα *Γεωργικά* του³³ την *pestilentia* των Νορικών Άλλεων· στον Λίβιο, που κάνει πάμπολλες αναφορές σε λοιμούς και δύο εκτενέστερες περιγραφές για τους λοιμούς του 212 π.Χ. (25.26.7-11) και του 174 π.Χ. (41.21.6-13)³⁴. Τέλος στον Οβίδιο, στο 7ο βιβλίο των *Μεταμορφώσεων* (στ. 517-660) όπου ο Αιακός διηγείται το λοιμό της Αίγινας³⁵.

Μετά από επισταμένη συγκριτική μελέτη όλων των παραπάνω περιγραφών κατέληξα στο συμπέρασμα πως η παρουσίαση του θέματος από τον Τάκιτο, έτσι όπως γίνεται, και στην έκταση που γίνεται, φαίνεται να είναι ανεξάρτητη. Παρ' όλα αυτά ο κόπος της έρευνας αυτής δεν έμεινε χωρίς κάποια ανταμοιβή: εντοπίστηκαν στο κείμενο του Τάκιτου ορισμένες σαφείς επιδράσεις γλώσσας και ύφους που δείχνουν καθαρά πως ο συγγραφέας είχε υπόψη του παρόμοιες περιγραφές. Παραθέτω το υλικό σύγκρισης από Τάκιτο (*Annales*), Λίβιο, Βεργίλιο και Λουκρήτιο.

α. Τάκιτος - Λίβιος

1. Tac. 16.13.1	vis pestilentiae
Liv. 40.19.6	pestilentiae tanta vis
Liv. 3. 6.2	vis morbi ³⁶
2. Tac. 16.13.2	qui dum adsident, dum deflent... eodem rogo cremabantur.
Liv. 25.26.8	adsidentis curantisque eadem vi morbi repletos secum traherent ³⁷ .
3. Tac. 16.13.3	quamvis promisci
Liv. 4.25.4	promisce
4. Tac. 16.13.3	communi mortalitate
Liv. 26.26.7	commune malum

32. Lucr. 6.1138-1286.

33. Verg. *Georg.* 3.478-566. Βλ. σχετικά L. P. Wilkinson, *The Georgics of Virgil*, Cambridge, 1969, 206 κεξξ. Για τη λογοτεχνική σχέση των περιγραφών του Λουκρήτιου και Βεργίλιου με την αντίστοιχη του Θουκυδίδη βλ. H. Klepl, *Lucrez und Virgil in ihren Lehrgedichten*, Darmstadt, 1967, 52-91.

34. Βλ. *Lexicon Livianum*, s.v. *pestis, pestifer, pestilentia*.

35. Συμπληρωματικά θα μπορούσε να αναφέρει κανείς άλλα δύο ονόματα συγχρόνων του Τάκιτου, τον Λουκανό (*Bell. civ.* 6.80-117) και τον Σίλιο Ιταλικό (*Bell. Punicum* 14.580-617), των οποίων οι περιγραφές οφείλουν πολλά στην αντίστοιχη του Λουκρήτιου.

36. Πρβ. και Liv. 3.7.7, 4.21.5, 4.25.6, 7.2.3, όπου επαναλαμβάνεται η ίδια φράση.

β. Τάκιτος - Βεργίλιος - (Λίβιος)

5. Tac. 16.13.1 omne mortalium genus
Verg.G.3.541 genus omne natantum

6. Tac. 16.13.2 nulla caeli intemperie
Verg.G.3.478 morbo caeli
Liv. 5.13.4 ex intemperie caeli

γ. Τάκιτος - Λουκρήτιος - (Λίβιος)

7. Tac. 16.13.1 in qua (urbe) omne mortalium genus vis pestilentiae depopulabatur
Lucr. 6.1140 vastavitque vias, exhaustit civibus urbem

8. Tac. 16.13.2 domus corporibus exanimis... complebatur
Lucr. 6.1272 omnia sancta deum delubra replebat corporibus mors exanimis
Liv. 25.26.10 iacerentque strata exanima corpora

Από τα παραπάνω χωρία σύγκρισης προκύπτει καθαρά, ότι ο Τάκιτος κουβαλάει μέσα του σαφείς μνήμες από ανάγνωση παρόμοιων περιγραφών, σε πρώτο βέβαια βαθμό του Λίβιου, λεξιλόγιο του οποίου εξάλλου αρέσκειται συχνά να χρησιμοποιεί στο έργο του³⁸, και σε δεύτερο βαθμό του Βεργίλιου και του Λουκρήτιου, το έργο των οποίων γνώριζε, ως γνωστόν, πολύ καλά³⁹, ιδιαίτερα του Βεργίλιου, στον οποίο χρωστάει το επικό ύφος αρκετών περιγραφών του⁴⁰.

Ωστόσο παρά τη διαπιστωμένη πια σχέση, νομίζω, δεν θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι υπάρχει εδώ σαφής εξάρτηση του Τάκιτου, ακόμα κι από το Λίβιο, γιατί ο δεύτερος στη συγκεκριμένη περιγραφή του (25.26.7-11) είναι πολύ πιο λεπτομερής και μεθοδικός, σχεδόν θουκυδίδειος, αν μου επιτρέπεται ο χαρακτηρισμός.

Συμπερασματικά λοιπόν: η περιγραφή του Τάκιτου φαίνεται να είναι προϊόν συγκεράσματος αφενός μεν της λογοτεχνικής του μνήμης από προγενέστερες περιγραφές, και αφετέρου της προσωπικής του ευαισθησίας στην προφορική πληροφόρηση, γιατί ας μη ξεχνάμε πως με τον Νέρωνα δρισκόμαστε πια στη σύγχρονη εποχή του Τάκιτου (το 54 ανέρχεται ο Νέρων, το 55 περίπου γεννιέται ο Τάκιτος) και θα μπορούσε κάλλιστα να έχει πληροφορίες από συγχρόνους του ομήλικες του αυτοκράτορα, οι οποίοι και αποτελούν διαπιστωμένα την τέταρτη κύρια πηγή του ιστορικού⁴¹.

Ως επιβεβαίωση αυτής της τέταρτης πηγής για την περιγραφή του λοιμού έρχεται η τελευταία παράγραφος του κειμένου:

equitum senatorumque interitus, quamvis promisci, minus flebiles erant, *tamquam*

37. Και στα δύο παραθέματα περιγράφεται ο τρόπος μόλυνσης και μετάδοσης της νόσου.

38. Βλ. σχετικά Syme, ο.π., 357, 733 κεξξ. και συγκριτικό υλικό στον Furneaux, τομ. I, σ. 73.

39. Βλ. Walker, 154 κεξξ. (The Influence of Epic) και σ. 5, 66, 72.

40. Όπως στην περιγραφή της θαλασσοταραχής (Ann.2.23), όπου όχι μόνον η γλώσσα θυμίζει έντονα Βεργίλιο (Aen. 1.102 κεξξ.), αλλά και οι εικόνες και η μουσική. Πρβ. επίσης Ann.1.61.1, όπου οι Ρωμαίοι πλησιάζουν το μέρος όπου κείτονται ο Βάρος και οι στρατιώτες άθαφτοι, με Aen. 10.850. Για περισσότερα βλ. H.Schmaus, Tacitus, ein Nachahmer Vergils, Diss., Erlangen, 1882, 126 κεξξ., Furneaux, ο.π. I, σ. 74, και προηγούμενη σημείωση.

41. Βλ. παραπάνω, σημ. 26 και Syme, ο.π., 300 κεξξ.

communi mortalitate saevitiam principis praevenirent.

Με την πρώτη ανάγνωση τείνει να πιστέψει κανείς πως εδώ πρόκειται για έκφραση προσωπικής γνώμης ή, αν θέλετε, επίθεσης του Τάκιτου εναντίον του Νέρωνα. Κάτι όμως δεν πάει καλά στη ροή του λόγου, ώστε να γεννιούνται εύλογα ερωτηματικά:

α. Ο παρατατικός της κύριας πρότασης (*flebiles erant*) ακολουθεί τους άλλους αφηγηματικούς χρόνους της περιγραφής (*depopulabantur, complebantur, dum adsident, dum deflent, cremabantur*): άρα συνεχίζεται η περιγραφή και στην τελευταία παράγραφο ή όχι;

β. Το περιεχόμενο της κύριας πρότασης (*equitum... erant*) είναι άποψη του παρόντος, δηλαδή του συγγραφέα, ή αντανάκλα την κρατούσα τότε μεταξύ των ασθενών και συγγενών τους άποψη, μια *consolatio* του τύπου «δυοίν κακοῖν τὸ μὴ χεῖρον βέλτιστον», οπότε θα πρέπει και να μεταφραστεί ανάλογα;

Την απάντηση έρχεται να μας δώσει η δευτερεύουσα συγκριτική υποθετική πρόταση που εκφέρεται με τη συνηθισμένη στον Τάκιτο υποτακτική του πλαγίου λόγου: «*tamquam communi mortalitate saevitiam principis praevenirent*» (=γιατί, κατά τη γνώμη τους⁴², ήταν σαν να γλύτωναν με τον κοινό τους θάνατο από τη σκληρότητα του άρχοντα).

Έτσι η τελευταία παράγραφος πρέπει να μεταφραστεί ως εξής: «Οι ιππείς και συγκλητικοί, αν και πέθαιναν, όπως οι απλοί πολίτες, θρηνούνταν εντούτοις λιγότερο, γιατί, λέει, με τον κοινό τους θάνατο ήταν σαν να γλύτωναν από τη σκληρότητα του άρχοντα»⁴³, πράγμα που βεβαίως δηλώνει τον προφορικό χαρακτήρα της πληροφορίας και την προφορική πηγή επομένως της περιγραφής του λοιμού.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

42. Για τη συχνή χρήση του *tamquam* μ' αυτήν τη σημασία στον Τάκιτο βλ. Gerber-Greef, *Lexicon Taciteum*, s.v., σ.1624-1625.

43. Πρβ. τη γαλλική μετάφραση του H.Goelzer (*Tacite, Annales XIII-XVI*, Paris 1973) στις εκδόσεις «Les Belles Lettres».

«Die Pest-Beschreibung des Jahres 65 n.Chr. von Tacitus»
(Ann. XVI 13.1-3)
Zusammenfassung

Über die Pest des Jahres 65 n.Chr., die nur Rom getroffen hat, berichten: Tacitus, Ann. XVI 13.1-3 und Sueton, Nero 39.

Im Gegensatz zu der Meinung Warmingtons, daß die Pest in den beiden Autoren als Zusatz zu den politischen Verbrechen des Jahres 65 n.Chr. eingeführt werde und daß die Anordnung des historischen Materials auf eine gemeinsame Quelle (er meint das verlorene Werk *Historiae* von Plinius) hinweise, wird in diesem Aufsatz gezeigt, daß die beiden Beschreibungen der Naturkatastrophe ganz unabhängig von einander sind: erstens, Sueton hat entweder das Archiv der *Venus Libitina* oder eher das Kaiserliche als Quelle gebraucht, indem er *ad epistulis* oder *a studiis* des Kaisers Hadrian gewesen war; zweitens, die Beschreibung von Tacitus ist mehr eine Mischung einerseits von literarischen Reminiszenzen aus Lucrez, Vergil und Livius und andererseits seiner persönlichen Empfindlichkeit gegenüber der mündlichen Tradition; das letztere wird durch den *tamquam*-Satz am Schluß der Beschreibung bestätigt.